

Когнітивно-семантична універсалія як категорія когнітивної семантики

О. О. Балабан

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: elenabalaban@ukr.net

Paper received 24.10.17; Accepted for publication 29.10.17.

Анотація. Статтю присвячено огляду сучасного стану когнітивної семантики та введенню поняття когнітивно-семантичної універсалії. З'ясовано, що сучасна когнітивна семантика займається переважно вирішенням загальних проблемах понятійних процесів та описом окремих концептів у межах базових концептуальних теорій (когнітивна граматики, теорія ментальних просторів, теорія інтеграції тощо), а основною категорією вважається когнітивно-семантична універсалія. Перспективним є проведення когнітивних досліджень саме пояснюючи універсалогічні понятійні процеси, що відбуваються в семантиці.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, когнітивна семантика, когнітивно-семантична універсалія, ментальні процеси.

Вступ. Виникнувши в межах когнітивної лінгвістики як напрям, когнітивна семантика “розглядає значення як ментальне явище, пов’язане зі способами отримання, збереження й обробки інформації людським мозком” [6, с. 239]. Засновниками цього напрямку були Дж. Лакофф, М. Джонсон, Р. Ленекер, Р. Джекендофф, Ч. Філмор, Л. Талмі, Р. Дірвен, Д. Герартс, Ж. Фонконьє, А. Ченкі, К. Бругман, А. Вежбицька та ін. Представники вітчизняної когнітивної семантики О.О. Селіванова, С.А. Жаботинська, О.М. Кагановська, О.П. Воробйова та ін. Спроби пояснити як формується, передається, сприймається та зберігається лексичне значення слова, а також намагання виявити спільні властивості та ментальні образи і обумовлює **актуальність** розвідок у галузі когнітивної семантики сьогодні.

Аналіз останніх праць, присвячених когнітивним дослідженням засвідчив, що вітчизняна когнітивна лінгвістика і, когнітивна семантика зокрема, акцентує увагу на: а) **загальних проблемах понятійних процесів:** власних назв (Співак С.М., 2004; Карпенко О.Ю., 2006); префіксальних неологізмів (Сакал Т.М., 2004); назв осіб (Шиманович Г.М., 2005); простого контактного повтору (Маліновський Е.Ф., 2006); зоосемізмів (Кривенко Г.Л., 2006); субстантивних композитів (Васильєва О.Г., 2006); поезики (Безребра Н.Ю., 2007); дискурсу преси (Шкарабан І.В., 2007); еліптичного речення (Александрова В.Г., 2008); запозичень (Битко Н.С., 2008); акту вибачення (Буренко Т.М., 2008); електронного дискурсу (Горіна О.В., 2008); дитячого фольклору (Левчук Я.М., 2004) тощо; б) **описі окремих концептів:** радість (Шамаєва Ю.Ю., 2004), гра (Старко В.Ф., 2004), влада (Дроздова С.О., 2004; Чорновол-Ткаченко О.О., 2007), Європа (Прихода Я.В., 2005), кохання (Огаркова Г.А., 2005), білий/чорний (Кузьміна О.Б., 2005), козацтво (Запольських С.П., 2005), степ (Єфименко О.Є., 2005), чоловік/жінка (Бондаренко О.С., 2005; Абрамова Ю.В., 2007; Кисельова А.Л., 2007; Яценко М.О., 2008), героїзм (Шваб Т.О., 2006), дім/родина (Сорока Т.В., 2006), шлях (Пальчевська О.С., 2006), вампір (Онишук І.Ю., 2006), добро (Змійова І.В., 2006), рівновага (Багацька О.В., 2007), час (Дем’янова Ю.О., 2007; Задорожна О.М., 2008), птах (Казимир І.І., 2007), Петербург (Ніколаєва В.А., 2007), хитрість (Савицька Л.В., 2007), політика (Васильєва М.О., 2008), подорож (Каратєєва Г.М., 2008), життя (Краснобаєва-Чорна Ж.В., 2008), юродство (Маслій О.В., 2008), людина (Пікало-

ва А.О., 2008), чистий (Потапчук С.С., 2008), флористичних (Рогальська І.І., 2008), виховних (Ткаченко Л.В., 2008), доля (Троць О.В., 2008), сім’я (Яковлева В.Б., 2008) тощо.

Метою дослідження є аналіз та систематизація останніх досліджень у галузі когнітивної семантики, а також визначення терміну когнітивно-семантична універсалія як категорії. **Завданнями**, що сприяло розв’язанню поставної мети були: 1) проаналізувати останні зарубіжні та вітчизняні дослідження з когнітивної семантики; 2) надати визначення терміну когнітивно-семантична універсалія як базовій категорії дослідження.

Основний матеріал. Окреслюючи напрями та перспективи сучасної лінгвістики О.О. Селіванова [6, 7] зауважує, що навіть наявність понятійного апарату та методики опису не дала змогу прийти до єдиної інтегративної теорії у дослідженні семантичних явищ. Так головними положеннями когнітивної семантики вчена вважає наступні: 1) семантика природних мов є конвенційним результатом категоризації й концептуалізації світу представниками певного етносу та культури й відображає досвід, знання, відчуття людини, які можуть бути невідповідними дійсному стану речей; 2) генератором значень висловлень є людина як носій когніції, яка обирає власний або нав’язаний їй мовою спосіб інтерпретації дійсності; 3) той самий факт дійсності може отримати різні семантичні відповідники як в одній мові, так і в різних залежно від способу профілювання й бази як підґрунтя семантизації; 4) висловлення, породжені з однієї глибинної синтаксичної структури, можуть бути семантично не відповідними, що ставить під сумнів тезу про другорядність й інтерпретаційність семантики у генеративізмі; 5) значення має концептуальну природу та ґрунтується на прототипній категорії, яка активується в будь-яких контекстах використання цього значення; 6) опис семантичної структури здійснюється шляхом її представлення як мережі значень, пов’язаних на підставі деталізації та зсуву (метонімічного й метафоричного перенесення); 7) механізм метафори має когнітивне підґрунтя і є використанням знаків однієї предметної сфери на позначення іншої, що зумовлене специфікою асоціативних операцій етносвідомості тощо [6, с. 239-240]. До того ж дослідниця наголошує, що “головними досягненнями когнітивної семантики стали теорії категоризації й концептуалізації в певній мові та в контрастивному аспекті, концептуальної метафо-

ри і зв'язку метафоричних моделей із досвідом носіїв мови (Дж. Лакоффа, М. Джонсон, А. Ченкі, Л. Ліпка, Л. Талмі, І. Свістер та ін.); дослідження прототипної природи значень, фігури й фону в семантиці приєднання, аспектуальності, просторових, і часових відношень; способів семантичного представлення в когнітивній граматиці Р. Ленекара; когнітивне обґрунтування полісемії як механізмів переходу від одного значення до іншого; граMATика глибинних відмінків і конструкцій Ч. Філмора; концепції семантичних примітивів А. Вежбицької, ментальних просторів і семантичної інтеграції Ж. Фоконьє і М. Тернера, універсальних семантичних ознак мовних одиниць М. Бірвіша тощо" [6, с. 240].

За результатами аналітичного огляду О.О. Селіванова відзначила наступні основні провідні теорії когнітивної семантики:

1. *Когнітивна граMATика* Р. Ленекара або простова граMATика (1976 р.), що ґрунтується на специфіці категоризації і схематичній концептуалізації людиною дійсності та об'єктивуються семантикою предикатів та їхньою дистрибуцією [6, с. 240-241]. Головні принципи когнітивної граMATики Р. Ленекара як такі є: 1) необхідність й обов'язковість вивчення мови у проекції на пізнавальні процеси, бачення людиною світу, а дослідження значення - з огляду на способи концептуалізації (знання, досвід тощо); 2) залежність семантичної структури конкретної від специфіки цієї мови, її конвенційної образності; 3) наявність у граMATичних категорій відповідних прототипних структур; 4) холістичність рідних мовних рівнів, зокрема, неавтономність граMATичних структур, аналіз обов'язково передбачає врахування їхньої семантичної значущості (semantic value), а опис семантичних структур потребує цілісного пізнавального підходу; 5) характеристика семантичних структур відносно способів інтеріоризації дійсності, причому формальний опис значень мовних висловлень із позицій вважається недостатнім; 6) відображення семантичними структурами не змісту ситуації, а й способу її тлумачення й мовної організації тощо. Семантика висловлення аналізується на підставі предикації, такі предикації можуть пов'язувати кілька концептуальних сфер (доменів), що є обов'язковою умовою для повного опису значення висловлення. Набір доменів, відносно яких визначаються семантичні ознаки, є *концептуальною матрицею*. Виникла когнітивна граMATика на противагу генеративній граMATиці [6, с. 240-241].

2. Друга, досить поширена концепція когнітивної семантики, *теорія ментальних просторів*, що представляє ментальний простір як гіпотетичне середовище мислення й концептуалізації, що відображає уявний стан справ і не проектується на об'єктивний світ, але актуалізується в умовах пізнавальної взаємодії суб'єкта зі світом, зокрема, у процесі породження або сприйняття повідомлення. Ментальні простори (термін Ж. Фоконьє) є динамічними формами мисленнєвого досвіду особистості, тобто вони не закладені в пам'яті й виникають у процесі дискурсивної діяльності (on-line process). У процесі розгортання дискурсу ментальні простори підлягають постійній модифікації, між ними встановлюються різні зв'язки: часові, просторові, гіпотетичні, ідентифікаційні, причинно-

наслідкові тощо. Взаємодією ментальних просторів Ж. Фоконьє і його колега М. Тернер пояснюють метафоричні аномалії, утворені шляхом blending (інтеграції) двох увідних ментальних просторів (input spaces 1 і 2), які мають ту саму узагальнену концептуальну структуру, що міститься у породжувальному просторі (generic space). Така ж структура відтворюється і в інтегративному просторі (blended space). На підставі цієї моделі в інтегративному просторі об'єднуються елементи, частково запозичені з увідних просторів. У дискурсивній діяльності число ввідних просторів може збільшуватися, а наявність спільного інтегративного простору може стати необов'язковою. Після утворення нового інтегративного простору стають можливими маніпуляції з його похідною структурою, яка може поєднуватися з іншими ментальними просторами, у результаті чого формується дискурс. Процес концептуальної інтеграції складається із: 1) композиції, 2) завершення, або доповнення, 3) уточнення, або розширення, - кожний із яких може привести до створення нової структури [6, с. 241].

3. *Теорія інтеграції* претендує на універсальність і ґрунтується на наявності у людини образного мислення, яке зумовлює встановлення зв'язку між ментальними просторами, що, на перший погляд, видається неможливим. Прихильники концепції ментальних просторів кваліфікують її вагомість для пояснення проблем побудови значення (інтеграція ментальних просторів фонових знань і семантики слова), референційно непрозорих контекстів, референції, пресупозиції, а також принципів організації знань і процедурних стратегій семантичної інтерпретації. Теорію інтеграції можна зіставити з теорією концептуальної метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона. Проте ставлення лінгвістів до теорії інтеграції не є однозначним і набуло критичного огляду з боку того, що сфера інтеграції є дуже слабкою, також нечітким є розмежування у цій теорії мовного чи концептуального [6, с. 242].

4. До когнітивної семантики умовно можна віднести і концепцію *lingua mentalis* (ментальної мови, або мови думки), прикладом є концепція *семантичних примітивів* австралійського лінгвіста польського походження А. Вежбицької. Список семантичних примітивів був створений емпіричним шляхом і на підставі інтроспекції і під час наукових досліджень змінювався та дороблювався. Він складається з базових слів, необхідних для опису змісту інших слів (наприклад, *рiч, я, ти, думати, робити, хотiти, вiдчувати, гарний, поганий* тощо). Так, у роботі "Lingua Mentalis" 1980 р. подається список із 13 семантичних примітивів, пізніше він скорочується до 10 і містить: 1) субстантиви (я, ти, хтось, щось, люди); 2) детермінатори, квантифікатори (цей, той самий, інший, один, два, все / увесь, багато); 3) предикати ментальних станів (знати, хотіти, думати, говорити, відчувати); 4) дії, події (робити, траплятися / відбуватися); 5) оцінки (гарний, поганий); 6) дескриптори (великий, маленький); 7) інтенсифікатор (дуже); 8) метапредикати (ні / не, якщо, через, могли, дуже, подібний / як); 9) час і місце (коли, де, після (до), під (над)); 10) таксономію, партонімію (вид, частина). У цьому списку також наявні відносні універсали, їхня кількість також із часом уточнюється. У 1991 р. список

семантичних примітивів нараховує 27 елементів, а у працях 1996 р. збільшується до 56 [6, с. 243].

Семантичні примітиви А. Вежбицької також претендують на статус універсальної метамови концептуального й семантичного опису як елементарні змістові компоненти свідомості [1]. Ця концепція застосовується в сучасній когнітивній семантиці для опису значень мовних одиниць і змісту концептуальних структур свідомості. Серед критичних звинувачень: інтуїтивний й інтроспективний принцип їхнього визначення як універсальних елементів семантики, неточність, невідповідність потребам лексикографії, обмеженість методики лише конкретними найменуваннями [1].

З моменту оприлюднення “Меморандуму про мовні універсалії” [2] вони вивчалися дослідниками на різних рівнях мови: *фонологічному* [13], *морфологічному* [2, 11], *семантичному* [8, 9], а також *синтаксичному* [10]. Найменш дослідженим рівнем є семантичний. Це пояснює той факт, що останнім часом у лінгвістичній науці активізувався опис лексико-семантичних систем [1, 12]; лексико-семантичної типології в синхронії та діахронії [14], типології категорій лексичної семантики [3], універсалій культури та семіотики дискурсу [5], а когнітивна парадигма у мовознавстві надала перспективу пояснити процеси мислення, що відбуваються під час продукування мовлення. Висловлюється думка про те, що з універсальної точки зору за допомогою елементарних концептів можна дослідити будь-яку понятійну галузь.

Виникненням терміна *семантична універсалія* завдячуємо Ст. Ульманну, проте власне коректного визначення семантичної універсалії учений не пропонує, а зосереджує увагу лише на тому, що слід розуміти під поняттям *семантичний*, яке вживається щодо слова, і *універсалія*, яке застосовується досить гнучко до семантичних явищ, якщо доводиться мати справу з чимось неточним і суб’єктивним [9].

У подальших дослідженнях вже маємо справу з термінами “*лексико-семантична універсалія*” у Д.О. Добровольського (“спільні для всіх мов механіз-

ми номінації, які фіксують регулярні закономірні відношення між мовними значеннями й широко інтерпретованою мовною формою” [4]); С.Г. Шафікова (три типи лексико-семантичних універсалій: універсалії семантичного поля, універсалії зв’язку одиниць семантичного поля, універсалії внутрішньої форми [12]); *семантичні примітиви* у А. Вежбицької (її 13 семантичних примітивів) [1] тощо.

Аналіз семантичних універсалій із когнітивної позиції, на нашу думку, може надати вагомі результати для дослідження, оскільки одним із положень когнітивної семантики зазначається те, що “значення має концептуальну природу та ґрунтується на прототипній категорії, яка активізується в будь-яких контекстах використання цього значення” [6, с. 240], з позиції когнітивної граматики у граматичних категоріях наявні відповідні прототипні структури; відносно теорії ментальних просторів, то вони реалізують когнітивні моделі (фрейми, концепти, сценарії, стереотипи тощо); а теорія інтеграції взагалі “претендує на універсальність і ґрунтується на наявності в людині образного мислення, яке зумовлює встановлення зв’язку між ментальними просторами” [6, с. 240]. У зв’язку з цим, вважаємо за доцільне, ввести у науковий обіг термін когнітивно-семантична універсалія, під якою розуміємо *об’єкт пізнавальної діяльності, що закріплений у значенні, відображає універсальний, об’єктивний зміст; відбиває певний прототип; відзначає процес, властивий парадигмі лексичного значення слова як з прагматичного, так і з когнітивного аспектів.*

У **висновках** зауважимо, що сучасна когнітивна семантика займається переважно вирішенням загальних проблемах понятійних процесів та описом окремих концептів у межах базових концептуальних теорій (когнітивна граматики, теорія ментальних просторів, теорії інтеграції тощо), а основною категорією вважаємо когнітивно-семантичну універсалію. **Перспективним** вважаємо проведення когнітивних досліджень саме пояснюючи універсалоґічні понятійні процеси, що відбуваються в семантиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999. 783 с.
2. Гринберг Дж., Осгуд Ч., Дженкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. V. Языковые универсалии. М.: Прогресс, 1970. С. 31-44.
3. Денисова С.П. Типология категорій лексичної семантики. К.: КДЛУ, 1996. 294 с.
4. Добровольский Д.О. К проблеме лексико-семантических универсалий // Филологические науки, 1986. № 5. С. 24-30.
5. Кирилюк А.С. Универсалии культуры и семиотика дискурса. Новелла. О.: Астропринт, 1998. 143 с.
6. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.
7. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
8. Ульманн С. Дискриптивная семантика и лингвистическая типология // Новое в лингвистике. Вып. II. М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. С. 245-278.
9. Ульманн С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. Вып. V. Языковые универсалии. М.: Прогресс, 1970. С. 250-293.
10. Успенский Б.А. Принципы типологического анализа языков различного строя. М.: Наука, 1972. 281 с.
11. Успенский Б.А. Проблема универсалий в языкознании // Новое в лингвистике. Вып. V. Языковые универсалии. М.: Прогресс, 1970. С. 5-30.
12. Шафикова С.Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. Уфа: Изд-во БГУ, 2000. 259 с.
13. Широкова А.В. Сопоставительная типология разноструктурных языков: Фонетика, морфология. М.: Добросвет, 2000. 200 с.
14. Яворська Г.М. Лексико-семантична типологія в синхронії та діахронії. К.: Наукова думка, 1992. 110 с.

REFERENCES

1. Wierzbicka A. Semantic Universals and the Description of Languages. M.: Languages of Russian Culture, 1999. 783 p.
2. Greenberg J., Osgood Ch., Jenkins J. Memorandum on Linguistic Universals // New in Foreign Linguistics. Ed. V. Lin-

- guistic Universals. M.: Progress. 1970. P. 31-44.
3. Denisova S.P. Typology of the Categories of Lexical semantics. K., 1996. 294 p.
  4. Dobrovolskiy D.O. To the Problem of Lexical and Semantic Universals // Philological Sciences, 1986. № 5. P. 24-30.
  5. Kiriluk A.S. Universals of the Cultures and the Semiotics of the Discourse. Novella. O.: Astroprint, 1998. 143 p.
  6. Selivanova O.O. Linguistic Encyclopedia. Poltava, Dovkillia-K, 2010. 884 p.
  7. Selivanova O.O. Modern Linguistics: text-book. Poltava: Dovkillia, 2008. 712 p.
  8. Ullmann S. Descriptive Semantics and Linguistic Typology // New in Linguistics. Ed. II. M., 1962. P. 245-278.
  9. Ullmann S. Semantic Universals // New in Linguistics. Ed. V. Linguistic Universals. M.: Progress. 1970. P. 250-293.
  10. Uspenskiy B.A. Principals of Typological Analysis of Languages of Different Systems. M.: Nauka, 1972. 281 p.
  11. Uspenskiy B.A. Problem of Universals in Linguistic Studies // New in Linguistics. Ed. V. Linguistic Universals. M.: Progress. 1970. P. 5-30.
  12. Shafikov S.G. Typology of Lexical Systems and Lexical-Semantic Universals. Ufa, 2000. 259 p.
  13. Shirokova A.V. Contrastive Typology of Languages of Different Structures: Phonetics. Morphology. M.: Dobrosvet, 2000. 200 p.
  14. Yavorska G.M. Lexico-semantic Typology in Synchrony and Diachrony. K.: Naukova Dumka, 1992. 110 p.

Cognitive-semantic Universal as a Category of Cognitive Semantics

O. O. Balaban

Abstract. The article presents an overview of the condition of the cognitive semantics and implementation of the term cognitive and semantic universal. It's established that modern cognitive semantics is preoccupied namely with solving general problems of the cognitive process and characterization of separate concepts in the context of basic cognitive theories (cognitive grammar, theory of mental spaces, theory of integration etc.) and cognitive and semantic universal is considered to be the basic category. It's considered to be perspective to provide cognitive researches explaining universal cognitive processes that happen in semantics.

Keywords: *cognitive linguistics, cognitive semantics, cognitive and semantic universal, mental processes.*

Когнитивно-семантическая универсалия как категория когнитивной семантики

Е. А. Балабан

Аннотация. Статья посвящена обзору современного состояния когнитивной семантики и введению понятия когнитивно-семантической универсалии. Выяснено, что современная когнитивная семантика занимается преимущественно решением общих проблем понятийных процессов и описанию отдельных концептов в рамках базовых концептуальных теорий (когнитивная грамматика, теория ментальных процессов, теория интеграции и т.д.), а основной категорией считается когнитивно-семантическая универсалия. Перспективным будет проведение когнитивных исследований, поясняя именно универсалистические понятийные процессы, которые происходят в семантике.

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, когнитивная семантика, когнитивно-семантическая универсалия, ментальные процессы.*